

Боровик А. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права та правосуддя
Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка Степана Дем'янука

ГЕНЕЗИС КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ТА ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЙНИМ ЗЛОЧИНАМ В УКРАЇНІ

GENESIS OF CRIMINAL LIABILITY AND THE PREVENTION OF CORRUPTION CRIMES IN UKRAINE

У статті здійснено розгляд особливостей криміналізації корупційних діянь (проявів, злочинів) та запобігання їм в Україні в різні історичні часи, а також вироблено власний варіант періодизації цієї практики, що дає змогу здійснити порівняння з класифікацією генезису відповідних корупційних феноменів у зарубіжних країнах. Встановлено, що зафіксовані в письмових джерелах корупційні діяння формувалися протягом тривалого часу. У кримінальних законах державних утворень минулих часів на території України безпосередня вказівка на «корупційні» злочини (правопорушення), їх перелік та конкретні види була відсутня, тому найбільш типові форми їх об'єктивізації ми визначаємо як «корупційні прояви», «корупційні практики», «корупційні діяння» тощо, які могли мати різноманітні форми свого зовнішнього прояву та в різних епохах називалися неоднаково («жертвоприношення», «піднесення дарів», «підкуп», «продажність», «гріх», «здирицтво», «годування», «лихоїмство», «мздоїмство», «хабарництво», «фаворитизм» тощо). Щодо заходів запобігання корупційним діянням, то в історичному плані вони не зазначалися системістю, масштабністю, відповідними рівнями та іншими важливими характеристиками. До кримінального законодавства України 2001 р. поняття корупційного злочину було запроваджене лише у 2014 р. як наслідок імплементації положень відповідних міжнародних антикорупційних конвенцій минулих десятиліть. Феноменальність корупційних злочинів пов'язана із відсутністю жодного історичного прикладу абсолютної її ліквідації в межах як окремої держави, так і в межах окремо виділеного хронологічного періоду.

Корупція як одне з найдавніших явищ у суспільних відносинах під час історичного процесу постійно трансформувалася та видозмінювалася, в міру ускладнення політичних і економічних порядків виникали нові форми її проявів [1, с. 16]. Так, для комплексного розуміння сучасних проблемних питань кримінальної відповідальності й запобігання корупційним злочинам (кримінальним правопорушенням) в Україні актуальним напрямом є звернення до оцінки практики протидії різноманітним корупційним проявам та їх попередження у відповідних державних утвореннях минулих часів під кутом зору її оптимальності, виваженості та співвідношення з політичними, економічними й соціальними викликами тогочасного життя.

При цьому ми усвідомлюємо, що в буквальному розумінні безпосередньо про кримінальну відповідальність саме за корупційні злочини та запобігання їм (як у національних, так і у світових масштабах) можна говорити, беручи до уваги лише останні сто років, тобто той період, коли поняття «корупція» та похідні від нього терміни набули свого сталого вживання в політиці, нормативно-правових актах та юридичній літературі, коли були прийняті міжнародні антикорупційні конвенції та на їх підставі ухвалені й з часом реформовані відповідні положення в кримінальному законодавстві конкретних держав світу, а також розроблені програми (закони) щодо запобігання корупції. Проте найрізноманітніші корупційні феномени минулого (жертвоприношення, піднесення дарів, підкуп, здирицтво, «годування», «лихоїмство», «мздоїмство», хабарництво та багато інших) заклали підґрунтя для виникнення сучасного комплексного поняття «корупційний злочин (корупційне кримінальне правопорушення)».

Ключові слова: *корупція, корупційні злочини, періодизація, генезис, кримінальна відповідальність, запобігання, державні утворення, покарання.*

This article presents a view on peculiarities of criminalization of acts of corruption (corrupt practices, offences) and on their prevention in Ukraine in different historical times. Besides, a personal variation of periodization of this practice has been introduced that allows performing the comparison of correspondent corruption phenomena in foreign countries with classification of genesis. It has been established that acts of corruption fixed in written sources have been developing during rather long time. In the criminal laws of state formations on the territory of Ukraine of past ages there were no direct indications on “corruption-related” crimes (offences), their list and specific types, and therefore, we define the most typical forms of their objectivization as “corruption expression”, “corruption practices”, “acts of corruption”, etc., which could have various forms of their external manifestation and which in different ages had various names (“sacrifice”, “offering gifts”, “palm greasing”, “briability”, “sin”, “extortion”, “feeding”, “bribetaking”, “venality”, “bribery”, “favouritism”, etc.). If to speak about measures to prevent acts of corruption, it has to be mentioned that within a historical context they cannot be characterized by systemacity, large scope, correspondent levels, and other important features. Only in 2014 the concept of corruption-related crime was firstly introduced into the criminal law of Ukraine of 2001 as a consequence of implementation of provisions of correspondent international Anti-corruption Conventions of previous decades. Phenomenality of corruption crimes is tightly connected with the absence of any historical example of its complete liquidation both in a separate state and within separately determined chronological period.

Corruption as one of the oldest phenomena in social relations has continuously been altered and modified throughout history and new forms of its expression have appeared due to complication of political and economic order. Taking into consideration the aforesaid, in order to have comprehensive understanding of modern issues of criminal liability and prevention of corruption-related crimes (corruption-related offences) in Ukraine, it is actual to appeal to an estimation of practice of the fight against various acts of corruption and their prevention in correspondent state formations of the past ages from the perspective of its optimality, reasonableness, and correlation with political, economic and social challenges of the life in those days. Besides, the comparison of periodization of criminal liability development and corruption-related crimes in Ukraine and in foreign countries would be of great importance as such investigations are practically non-existent.

At the same time we understand that we may actually speak about criminal liability just for corruption-related crimes and their prevention (both on national and worldwide basis) in a strict sense taking into consideration only the last hundred years, that means the period, when the term “corruption” and its derived concepts have become steadily used in policy, regulatory legal acts, and legal literature, when international Anti-corruption Conventions have been adopted, basing on which the correspondent provisions in the criminal law of some specific countries have been approved and reformed thereafter, and also anti-corruption programs (laws) have been developed. However, the diverse corruption phenomena of the past (sacrifice, offering gifts, palm greasing, extortion, “feeding”, “bribe-taking”, “venality”, bribery, etc.) have formed the basis for appearance of modern complex concept of “corruption-related crime (corruption-related criminal offence)”.

Key words: *corruption, corruption-related crimes, periodization, genesis, criminal liability, prevention, state formations, punishment.*

Суспільно-політична практика діяльності державних органів і органів місцевого самоврядування, а також суб'єктів публічного права показала, що однією з істотних проблем, що стоять на шляху демократичних перетворень, прогресу й інтеграційних процесів входження нашої держави в Європейський Союз та інші міжнародні соціально-економічні та суспільні освіти, є корупція осіб, які працюють у цих органах, а також в установах і підприємствах, що належать до сфери попередження цього суспільно небезпечного явища.

З огляду на зазначені обставини дуже важливо встановити зміст корупційних правопорушень, а також чітко визначити їх об'єкти і суб'єкти. Важливим буде також здійснення порівняння періодизації розвитку кримінальної відповідальності й запобігання корупційним злочинам в Україні та зарубіжних країнах, оскільки такі дослідження практично відсутні.

Результати проведеного нами анкетування фахівців (зокрема, працівників правоохоронних органів та експертів) демонструють, що 85,5% з них не мають чіткого уявлення про періодизацію генезису кримінальної відповідальності за корупційні діяння (прояви, корупційні злочини/кримінальні правопорушення тощо) та запобігання їм в Україні та зарубіжних країнах, а більшості з них (77,0%) відомо про розвиток кримінальної відповідальності за вказані корупційні діяння та запобігання їм у світових масштабах, насамперед, за останні 50–100 років.

Можна стверджувати, що в юридичній літературі питанням історико-правового напрямку дослідження кримінальної відповідальності й запобігання корупційним діянням (злочинам) присвячена низка праць, де їх автори (зокрема, В.В. Астанін, О.Ю. Бусол, А.В. Волошенко, Ю.А. Ваньчик, В.М. Гаращук, О.Л. Горган, М.В. Дульнев, Ю.П. Заблоцький, П.А. Кабанов, В.І. Кальянов, Е.М. Кісілюк, Ю.В. Кузовков, М.І. Мельник, Д.Г. Михайленко, О.М. Михальченко, А.О. Мухтаєв, Є.В. Невмержицький, Г.Б. Перепелиця, С.А. Саблук, М.І. Хавронюк, В.Я. Цитряк, З.Ю. Шевчук, А.І. Шило, С.В. Якімова, С.Б. Яковенко, М.О. Ярошенко та ін.) розглядають класифікації та особливості корупційних феноменів у відповідні історичні періоди, ступінь їх криміналізації, державну політику щодо їх попередження тощо. Одні науковці здійснюють послідовний аналіз зазначених вище явищ крізь століття, інші обмежуються сучасними чи стародавніми періодами чи торкаються сутності корупційних проявів або тільки в Україні, або в конкретних іноземних державах.

Очевидно, що й дотепер відсутні єдині підходи не тільки до періодизації кримінальної відповідальності й запобігання корупційним діянням (злочинам) [2, с. 182–183], але й до класифікації етапів історії розвитку власне кримінального законодавства України [3, с. 96–97]. Найбільші розбіжності існують щодо критеріїв, кількості періодів та початкового етапу відповідної періодизації. При цьому за суттю нині немає обґрунтованої наукової класифікації, яка б послідовно відбивала найбільш важливі етапи періодизації розвитку кримінальної відповідальності й запобігання корупційним діянням (злочинам) в Україні та яку можна було б адекватно зіставити з аналогічною класифікацією генезису відповідних корупційних феноменів за кордоном.

Метою цієї наукової статті є розгляд не тільки особливостей криміналізації корупційних діянь (проявів, злочинів) та запобігання їм в Україні в різні історичні часи, але й вироблення власного варіанту періодизації цієї практики, що дало б змогу порівняти такий варіант із класифікацією генезису відповідних корупційних феноменів у зарубіжних країнах.

На переконання Ю.В. Кузовкова, проблема корупції стосується не тільки держав, але й людських спільнот, що існували до появи держави [4, с. 18]. Іншими словами, йдеться про племена, роди або громади, де сповідали язичництво, поклоняючись певним «богам природи» та підносячи їм різноманітні жертви й дари задля отримання від них поблажливості, благодаті, врожаю, родючості земель, здоров'я, багатства. Пізніше дари стали підносити вождям, шаманам і жрецькам. Усе це стало причиною формування серед окремих членів суспільства прагнення до кращого життя, отримання благополуччя різними способами, насамперед через постійні подарунки, тобто відкритий чи прихований підкуп.

З виникненням перших державних утворень паралельно з'явився апарат службовців, серед яких були і такі, що не задовольнялися лише однією заробітною платнею, а шукали шляхи отримання додаткових благ і доходів через розкрадання державної казни, зловживання своїми повноваженнями, усталену практику одержання подарунків тощо. С.Б. Яковенко не випадково підкреслює, що корупція фактично народилася разом із державним апаратом, кастою управлінців, які швидко побачили змогу використовувати державну владу в особистих корисливих цілях, про що свідчать релігійні пам'ятки (Біблія, Коран), висловлювання відомих мислителів та історичні факти [5, с. 59]. Варто наголосити, що на безпеку для суспільства корумпованого чинов-

ництва прямо чи опосередковано вказували відомі мислителі та філософи – Конфуцій, Шан Ян, Платон, Арістотель, Цицерон, М. Макіавеллі, Ш. Монтеск'є, Б. Спіноза, Дж. Локк, І. Кант, Г.В.Ф. Гегель та інші [6, с. 17]. Впливовими чинниками появи корупції стали не тільки низькі зарплати чиновників та їхні особисті намагання збагатитися, а й багато іншого – бідність і неосвіченість більшості верств населення, розшарування суспільства на відповідні класи, політична та економічна нестабільність, природні катаклізми, війни, епідемії, відсутність технічних можливостей оперативним шляхом вирішувати складні державні завдання тощо.

По мірі того, як корупційні прояви набували ознак конкретних діянь (злочинів, правопорушень), відповідальність за вчинення яких закріплювалася у відповідних нормативно-правових актах, вони переслідувалися державою, котра намагалася створювати механізми щодо їх протидії та запобігання. Зважаючи на результати наших попередніх досліджень [7, с. 230–235] та уточнюючи їх з огляду на розвиток корупційних практик у світі протягом ХІХ – ХХІ ст., пропонуємо виділяти шість основних періодів еволюції кримінальної відповідальності та запобігання корупційним злочинам у світових масштабах: 1) становлення системних корупційних практик і вироблення заборон щодо них (ІІІ–ІІ тис. до н.е. – VII ст. н.е.); 2) примітивізація корупційних практик раннього й високого середньовіччя і формування підходів щодо їх протидії (VII–XIII ст.); 3) розквіт корупційних практик пізнього середньовіччя та послаблення протидії корупційним діянням (XIII ст. – друга половина XVI ст.); 4) корупційні практики буржуазного суспільства та посилення протидії й запобігання корупційним діянням (друга половина XVI ст. – друга половина XIX ст.); 5) систематизація кримінальної відповідальності та запобігання корупційним діянням (друга половина XIX ст. – 70-ті рр. XX ст.); 6) поєднання міжнародного і національного досвіду криміналізації та запобігання корупційним діянням, корупційним злочинам й корупційним кримінальним правопорушенням (70-ті рр. XX ст. – по теперішній час).

На протигагу світовим (у т.ч. європейським) тенденціям генезис кримінальної відповідальності й запобігання корупційним злочинам на землях сучасної України сягає епохи Київської Русі і навіть більш ранніх історичних етапів, однак поширеність таких злочинів у цей період була обмеженою. До офіційних корупційних діянь того часу можна було зарахувати зловживання з боку дружинників, зафіксовані у XI–XII ст., тоді як у період татарської орди хабарництво тимчасово було усунене силовими методами ханом Батием [8, с. 28–29]. Про корупційні прояви згадували також окремі руські літописи XIII ст.

Поширення корупційних проявів на Русі було пов'язане зі встановленням системи «годування», яка найбільш яскраво виявилася під час існування Московського князівства (пізніше – царства). Коріння цієї системи, як правило, сягає ще ранньофеодальних державних утворень (у цьому випадку –

Київської Русі), проте саме з XIII ст. вона набуває всеохоплюючого характеру та полягає в тому, що частина прибутків від волостей спрямовувалася на утримання державного апарату (чиновники не отримували за службу платні від держави, а «годувалися» коштом переданих їм в управління регіонів, забезпечуючи при цьому лояльність та сплату відрахувань центральній владі) [9, с. 360–363]. Загалом зазначена система виступала доволі яскравим прикладом процесу зародження, формування і функціонування корупційних систем протягом кількох історичних періодів. Наголосимо, що такі схеми за доби сеньйоріальної монархії були присутні також і в інших державах, проте московська система тут може вважатися класичною. На московських землях корупційні діяння були законодавчо обмежені лише за царювання Івана III, а потім його онук Іван Грозний уперше запровадив смертну кару за надмірне хабарництво посадових осіб, скасувавши своїм указом 1555 р. «годування» чиновників [10, с. 27].

На наш погляд, слушною є думка О.М. Грудзура, що генезу та еволюцію протидії хабарництву не варто розглядати у відриві від норм права Російської державності, а згодом – Російської імперії, які не тільки суттєво впливали на право України, а й були джерелами права на території нашої держави [11, с. 21]. Зважаючи на це, сучасні дослідники констатували таке: по-перше, вже у Двінській статутній грамоті 1397–1398 рр. з'являються офіційні згадки про обіцянку протиправної винагороди за виконання владних повноважень; по-друге, у Псковській Судній грамоті 1397 р. починає вживатися поняття обіцянки в значенні хабара; по-третє, в Новгородській Судній грамоті та в Судебнику Іоанна III 1497 р. були встановлені подальші заборони брати хабарі [12, с. 10–11]; по-четверте, в Соборному Уложенні 1649 р. заборонялося приймати хабарі, зокрема боярам, воеводам і суддям, за що передбачалися штрафи та звільнення з посад; по-п'яте, в Указі російського царя Петра Великого від 24.12.1724 р. «Про заборону хабарів і обіцянок і про покарання за оне» уперше відбувся поділ суб'єктів хабарництва на тих, хто давав хабарі (лиходателів), і тих, хто їх отримував (лихоїмців), при цьому у главі шостій розділу V цього Указу («о мздоимстве и лихоимстве») передбачалася така їх диференціація: а) посадові особи, які одержують хабар (мзду), тобто йдеться про пасивне хабарництво; б) особи, що сприяють хабарництву; в) приватні особи, що схиляють посадових осіб до хабарництва, тобто йдеться про активне хабарництво [13].

За часів перебування українських земель під владою Польщі корупційні прояви були незначними і мали такий собі «середньоевропейський» характер, тоді як у період Гетьманської держави спостерігається збільшення випадків хабарництва, рівень якого все одно був значно меншим, ніж у Російській імперії, та переважно мав становий характер. І якщо в попередні періоди «посули» та «хабарі» розглядалися як порушення службового обов'язку чиновниками, передусім у сфері судочинства, то з XVIII ст. вони виділяються в окремі загальні склади злочинів

[14, с. 243]. Отже, відбувається поступове уточнення та конкретизація складів корупційних діянь і вироблення засад їх запобігання. Крім цього, у згаданий період корупція в Російській імперії тісно переплітається з фаворитизмом, протекцією, підкупом чиновників іноземцями задля формування сфер впливу тощо.

Д.В. Галкін зазначає, що правові засади боротьби з корупційними проявами були закладені, насамперед, у статтях XV тому Зводу законів Російської імперії 1832 р., а також Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 року [15, с. 54]. Завдяки ухваленню цих та інших нормативно-правових актів формується усталена система протидії корупційним діянням. Уточнимо, що до Зводу законів було включено п'ятий розділ, спеціально присвячений питанням відповідальності посадових осіб. При цьому у статтях цього розділу було зазначено різноманітні склади злочинів, що могли бути зараховані до розряду корупційних. Важливо наголосити, що Звід законів встановлював відповідальність за корупційні діяння зі специфічними назвами та формулюваннями (зокрема, «лихоїмство», «незаконні побори», «здирництво», «хабар»), при цьому покаранням за це було позбавлення усіх станових прав та віддання у солдати або ж заслання на поселення чи каторжні роботи (особи, що підлягали тілесним покаранням, окрім того, каралися батогами).

Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р. також містило низку важливих статей щодо протидії корупційним діянням, зокрема, шоста глава п'ятого розділу була присвячена найпоширенішому серед чиновників злочину – хабарництву, яке охоплювало «лихоїмство» (прийняття винагороди за діяльність із порушенням обов'язків по службі), вищим ступенем якого було вимагання хабара, та «мздоїмство» (прийняття винагороди за діяльність без порушення обов'язків по службі) [16]. Характерною рисою системи державного впливу на корупційні прояви в дореволюційній Росії та Україні був інститут так званої «адміністративної гарантії», зміст якого полягав у тому, що порушення кримінального переслідування проти відповідної посадової особи обов'язково передбачало згоду її керівництва, яке також мало повноваження щодо передачі обвинуваченого суду або припинення кримінальної справи. Пізніше кримінальна відповідальність за корупційні діяння була передбачена в Уложенні про покарання кримінальні та виправні 1885 р. (передусім у межах ст. ст. 329–505 одинадцяти глав розділу V «Про злочини і проступки по службі державній і громадській»).

У період українського державотворення (1917–1921 рр.) відповідальність за корупційні діяння, насамперед, була зосереджена на кримінально-правовій протидії службовим злочинам і загалом ґрунтувалася на нормах Уложення про покарання кримінальні та виправні 1885 року, при цьому: по-перше, було посилено покарання за хабарництво, зловживання владою, привласнення та розтрату службового майна та грошей; по-друге, слідча та судова практика того часу знала багато кримінальних справ про звинувачення у службових зло-

чинах і особливо гостро це питання стало в останні місяці існування уряду Директорії [17, с. 122–174]. На жаль, через брак часу, політичні чвари, наступ більшовиків, низький рівень функціонування окремих державних інститутів і низку інших негативних факторів тогочасні українські урядовці не змогли зробити серйозне реформування кримінальної відповідальності та системи запобігання корупційним діянням.

Особливе місце у процесі формування системи кримінальної відповідальності та запобігання корупційним діянням належить радянському періоду (1921 – початок 90-х років XX ст.). При цьому, як доводить С.А. Саблук, протягом 1922–1960 рр. організація кримінально-правового контролю за злочинністю вирізнялася тенденцією до зміцнення панівного становища вищого партійного керівництва в умовах надмірної етатизації суспільства, при цьому їй був властивий «квазіправовий», відверто класовий, антагоністичний характер, поєднаний із посиленням кримінально-правових санкцій, а також зростанням кількості хабарництва та зловживання владою [18, с. 378–385]. Підтверджують такі висновки відповідні історико-правові документи та слушні дані (наприклад, Декрет РНК «Про хабарництво» від 08.05.1918 р., який став першим за радянської влади правовим актом про кримінальну відповідальність за хабарництво, циркуляр № 58 ЦК КП(б)У «Про боротьбу з марнотратством, злочинним використанням службового становища членами Комуністичної партії» від 19.10.1923 р. та ін.).

У Кримінальному кодексі (далі – КК) УСРР 1922 р. відповідальність за корупційні діяння була передбачена лише у кількох статтях, що розташовувалися в гл. II «Посадові злочини» (ст.ст. 105–118) Особливої частини [19]. Зокрема, у цьому КК було криміналізовано: а) зловживання владою (ст. 105), при цьому в ч. 3 згаданої статті давалося загальне визначення посадової особи; б) привласнення посадовою особою грошей чи інших цінностей, що перебували в її відомі через її службове положення (ст. 113); в) одержання або давання хабара (ст. 114), у т.ч. одержання хабара (ч. 1), посередництво в хабарництві та приховування цього злочину (ч. 2), кваліфіковане одержання хабара, тобто за обтяжуючих обставин (ч. 3), а також давання хабара (ч. 4), де спочатку була сформульована заохочувальна норма, тобто давання хабара вважалося «протилежним випадком» цієї норми (каралися такі діяння в межах від позбавлення волі на певний строк до смертної кари з конфіскацією майна).

01.01.1927 р. набрав чинності новий КК УСРР, однак у ньому положення щодо відповідальності за хабарництво мало чим відрізнялися від КК УСРР 1922 р. Протягом другої половини 1920-х рр. відбувалося зростання кількості службових злочинів, зокрема досить поширеним було зловживання владою. Така ж ситуація зберіглася й у 30-х роках XX ст., тоді як у 1943–1945 рр. набуло великого поширення незаконне виселення громадян із житла правоохоронцями на користь інших громадян за одержання

хабара [20, с. 33]. У 1950-х рр. фіксується зростання кількості вчинених злочинів, пов'язаних із хабарництвом, що було свідченням прогалин у превентивній роботі з чиновниками та службовцями.

Затверджені Верховною Радою СРСР 25.12.1958 р. «Основи кримінального законодавства СРСР і союзних республік» стали підґрунтям для уніфікації моделі кримінального законодавства радянських республік, яка реалізувалася в тексті КК УРСР 1960 р. У зазначеному КК, по-перше, відповідальність за корупційні діяння також (як і у попередніх радянських КК) була пов'язана з «посадовими злочинами», які розташовувалися у главі VII Особливої частини (насамперед, це зловживання владою або посадовим становищем (ст. 165), одержання хабара (ст. 168), посередництво в хабарництві (ст. 169), дача хабара (ст. 170)), по-друге, визначалися поняття «посадова особа», «істотна шкода», «великий розмір хабара», «повторність», «вимагательство хабара» (ст. 164), по-третє, найбільш суворе покарання встановлювалося за особливо кваліфіковане одержання хабара (позбавлення волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років із конфіскацією майна і позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк п'ять років), тобто смертна кара за такі діяння вже не призначалася [21]. Слід зазначити, що КК УРСР 1960 р. діяв до початку вересня 2001 р., тобто його норми застосовувалися в періоди «хрущовської відлиги» (до 1964 р.), «застою» (1964–1985 рр.), «перебудови» (1985–1991 рр.) і «державної незалежності України» (з 1991 р.).

На наш погляд, варто підтримати М.О. Ярошенка та З.Ю. Шевчук, які зазначають, що з грудня 1994 р. розпочинається новий етап антикорупційної політики України, оскільки: 1) саме тоді Верховною Радою України було ухвалено за основу проект Закон України «Про боротьбу з корупцією» (його остаточно ухвалено в жовтні 1995 р., а 16 листопада того року він набув чинності), в якому вперше визначалося поняття корупції та корупційних діянь, а також закладалася засади правового регулювання боротьби з корупцією; 2) трохи пізніше, 05.04.2001 р., було ухвалено новий КК України (набув чинності з 01.09.2001 р.); 3) у 2003 р. Україна приєдналася до Антикорупційної мережі для Східної Європи і Центральної Азії (АСН), що передбачало розробку нового законодавства, з акцентом на попередження корупції та виявлення системних недоліків; 4) у 2005–2006 р. ратифіковано Цивільну та Кримінальну конвенції про боротьбу з корупцією, а також Конвенцію ООН проти корупції [22, с. 39–40].

Варто зазначити, що сучасна корупція в Україні має особливості, які відрізняють її від корупції в розвинених країнах, оскільки «корупція в нашій державі – це корупція кризового типу. Тобто така, що: а) породжується кризою сучасного українського суспільства (а не лише недосконалістю кримінальної юстиції), б) здатна поглиблювати цю кризу, маючи властивість зводити нанівець будь-які політичні, економічні, правові й моральні реформи» [23]. За твер-

дженням Є.В. Невмержицького, на рівень і динаміку корупції в Україні особливо вплинуло і продовжує впливати державне регулювання різних сфер економічного і соціального життя, обмеження свободи бізнесу та невідповідність «шокова» демократизація суспільства [24, с. 120].

У подальшому 01.09.2001 р. набрав чинності новий КК України від 05.04.2001 р. [25], у розділі XVII Особливої частини якого була встановлена відповідальність за «Злочини у сфері службової діяльності», куди на той час умовно можна було зарахувати й відповідні корупційні діяння (зокрема, зловживання владою або службовим становищем (ст. 364), одержання хабара (ст. 368), давання хабара (ст. 369)). При цьому на початку антикорупційні норми КК України 2001 р. (так само, як і протягом чинності усіх радянських КК) поширювалися винятково на державний сектор. У подальшому склади цих та інших корупційних діянь зазнали численних законодавчих змін і доповнень. Паралельно із модернізацією кримінального законодавства вдосконалювалося й національне антикорупційне законодавство, приймалися нові антикорупційні закони, програми та інші нормативно-правові акти, орієнтовані для яких слугували міжнародні та європейські стандарти.

Кардинальних змін зазнало антикорупційне кримінальне законодавство України протягом останнього десятиліття (наприклад, диференційовано кримінальну відповідальність службових осіб юридичних осіб приватного права та публічного права, термін «хабар» замінено більш широким терміном «неправомірна вигода», криміналізовано нові форми корупційних діянь тощо). Але головне, що 14.10.2014 р. було ухвалено пакет нових антикорупційних законів, які надали новий поштовх і кримінально-правовим суспільним відносинам. Зокрема, на підставі положень Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України» у КК України було закріплено поняття та перелік корупційних злочинів (примітка до ст. 45), а також посилена відповідальність за їх вчинення [26]. Вдосконалення переліку корупційних злочинів та їх змісту триває дотепер. При цьому 01.01.2020 р. набирають чинності положення Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень» від 22.11.2018 р. № 2617-VIII, в яких поняття «корупційні злочини», що розкрито у примітці до ст. 45 КК України, буде трансформоване в поняття «корупційне кримінальне правопорушення» [27].

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому науковому напрямі наведено нижче.

1. Корупція та похідні від неї феномени (корупційні діяння, корупційні злочини тощо) супроводжують історію людства фактично від початків формування інститутів влади і донині. З аналізу письмових джерел кримінального права, де мова прямо йшла про відповідні корупційні діяння посадових осіб,

стає очевидним, що зафіксовані корупційні діяння формувалися протягом достатньо тривалого часу. При цьому фактично жодне суспільство не змогло повністю уникнути корупції та її деструктивних наслідків, оскільки корупція є тотальним явищем. Феноменальність цього явища також пов'язана із відсутністю жодного історичного прикладу абсолютної її ліквідації в межах як окремої держави, так і в межах окремо виділеного хронологічного періоду. Враховуючи принципово єдину природу корупційних діянь, варто говорити лише про відмінність умов їх виникнення в різних народів, а також про різні підходи щодо їх криміналізації та запобігання.

2. У кримінальних законах державних утворень, що розташовувалися на території сучасної України, безпосередньо вказівка на «корупційні» злочини (правопорушення), їх перелік та конкретні види була відсутня, тому найбільш типові форми їх об'єктивізації ми визначаємо як «корупційні прояви», «корупційні практики», «корупційні діяння» тощо, які могли мати різноманітні форми свого зовнішнього прояву та в різних епохах називалися неоднаково (наприклад, «жертвоприношення», «піднесення дарів», «підкуп», «продажність», «гріх», «здирицтво», «годування», «лихоїмство», «мздоїмство», «хабарництво», «казнокрадство», «фаворитизм», «протекціонізм» тощо). Щодо заходів запобігання корупційним діянням, що в історичному плані вони не позначалися системністю, масштабністю, відповідними рівнями та іншими важливими характеристиками. До КК України 2001 р. поняття корупційного злочину було запроваджене лише у 2014 р. як наслідок імплементації положень відповідних міжнародних антикорупційних конвенцій минулих десятиліть.

3. Проведений аналіз наявного матеріалу дав змогу визначити та аргументувати в хронологічних межах шість основних періодів генезису кримінальної відповідальності та запобігання корупційним злочинам на землях і територіях, що входили до складу сучасної України: 1) обмежені корупційні практики за часів існування Київської держави та земель, що утворилися після феодального розпаду (XI–XIII ст.); 2) корупційні практики «годування» та встановлення перших заборон корупційних проявів (XIII ст. – 1555 р.); 3) уточнення та конкретизація складів корупційних діянь і вироблення засад їх запобігання (середина XVI ст. – 1845 р.); 4) формування усталеної системи протидії корупційним діянням (1845–1921 рр.); 5) радянський період криміналізації та запобігання корупційним діянням (1921 р. – початок 90-х років XX ст.); 6) сучасний період кримінальної відповідальності та запобігання корупційним діянням, корупційним злочинам і корупційним кримінальним правопорушенням (початок 90-х рр. XX ст. і по теперішній час). Така класифікація є порівнюваною із запропонованою нами на початку цієї статті класифікацією розвитку корупційних феноменів у зарубіжних країнах, при цьому можна говорити про їх певну уніфікацію, особливо з огляду на останні періоди.

4. Конкретизація та уточнення особливостей розвитку кримінальної відповідальності та запобігання корупційним злочинам в Україні в різні історичні епохи сприяє комплексному та системному розумінню їх за сучасних умов, орієнтує на уникнення помилок, які припускали законодавці попередніх часів, а також дає змогу вирізнити позитивні здобутки у сфері кримінального права та криминології, на які варто спиратися дослідникам нашого часу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Авдєєв О.О. Кримінально-історичні питання розвитку корупційних проявів. *Особливості застосування антикорупційного законодавства: від розслідування до вироку суду* : збірник тез доп. міжнар. наук.-практ. конф., 17 жовт. 2019 р., м. Харків / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; Криминол. асоц. України; Громад. спілка «Центр запобігання та протидії корупції». Харків : ХНУВС, 2019. С. 16–18.
2. Перепелиця Г.Б. Періодизація історичних етапів формування поняття «служба особа» у вітчизняному праві. *Право і суспільство*. 2012. № 4. С. 179–183.
3. Кузнецов В.В., Сийпюкі М.В. Особливості періодизації історії кримінального законодавства України. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2013. Випуск 3. Том 2. С. 95–98.
4. Кузовков Ю.В. История коррупции в России. Москва : Аним-Пресс, 2010. 139 с.
5. Яковенко С.Б. Генезис та розвиток корупції: історичний аспект. *Науково-інформаційний вісник Академії національної безпеки*. 2015. Випуск 3–4 (7-8). С. 58–71.
6. Гаращук В.М., Мухтаєв А.О. Актуальні проблеми боротьби з корупцією в Україні : монографія. Харків : Право, 2010. 144 с.
7. Боровик А. Корупційні практики та методи їх подолання у державах Європи. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 5. С. 229–236.
8. Корупція: теоретико-методологічні засади дослідження / керівник авт. кол. І.О. Ревак. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2011. 220 с.
9. Шило А.І. Криміналістичне розуміння корупції та її співвідношення з хабарництвом з точки зору їх історичних витоків та нового антикорупційного законодавства. *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серія «Юридические науки»*. 2011. Том 24 (63). № 1. С. 358–366.
10. Кирпичников А.И. Взятка и коррупция в России. Санкт-Петербург : Альфа, 1997. 352 с.
11. Грудзур О. Історія кримінальної відповідальності за хабарництво у праві України та Російської імперії (XVI ст. – початок XX ст.). *Підприємництво, господарство і право*. 2008. № 5. С. 21–24.
12. Волошенко А.В. Корупція: історичні витоки та сучасні прояви. *Актуальні проблеми економіки*. 2015. № 3 (165). С. 8–16.
13. Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедия: В 86 томах с иллюстрациями и дополнительными материалами / Под ред. И.Е. Андреевского, К.К. Арсеньева, Ф.Ф. Петрушевского. Москва : ИДДК, 2003–2006. URL: <http://www.encyclopedia.ru/cat/books/book/72160/> (дата звернення: 01.10.2019).

14. Цитряк В.Я. Хабарництво: історико-правові аспекти соціального явища та протидії йому в Україні. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 48. С. 241–245.
15. Галкін Д.В. Організаційно-правові засади боротьби з корупційними проявами у російській імперії у кінці XVIII – першій половині XIX ст. *Кримінально-правові та кримінологічні засади протидії корупції*: збірник тез доп. V Міжнар. наук. практ. конф., 31 берез. 2017 р., м. Харків. Харків: ХНУВС, 2017. С. 54–55.
16. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных: изд. 1845. Санкт-Петербург, 1845. 920 с.
17. Кісілюк Е.М. Кримінальне законодавство в період українського державотворення (1917–1921 рр.): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Нац. акад. внутр. справ України. Київ, 2003. 208 с.
18. Саблук С.А. Кримінально-правовий контроль злочинності в Україні у 1922–1960 рр.: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Хмельн. ун-т управл. та права; Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2017. 476 с.
19. Уголовный кодекс У.С.С.Р. Харьков: Наркомюст У.С.С.Р., 1922. 100 с.
20. Заболотна Т. Життя та побут міського населення напередодні та в роки окупації (1941–1944 рр.). *Україна в Другій світовій війні*: погляд з XXI ст. У 2 кн. Кн. 1. Київ, 2011. С. 15–65.
21. Кримінальний кодекс УРСР: Закон УРСР від 28 грудня 1960 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2002-05> (дата звернення: 04.10.2019).
22. Ярошенко М.О., Шевчук З.Ю. Еволюція антикорупційного законодавства в Україні в період незалежності. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 18: Економіка і право*. 2016. Вип. 31. С. 38–44.
23. Костенко О. Як боротися з корупцією. *Віче. Журнал Верховної Ради України*. 2008. № 18. URL: <http://www.viche.info/journal/1105/> (дата звернення: 05.10.2019).
24. Невмержицький Є.В. Боротьба з корупцією в Україні: порівняльно-правовий аспект. *Історико-політичні студії*. 2014. № 2. С. 110–122.
25. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 19.10.2019).
26. Про Національне антикорупційне бюро України: Закон України від 14.10.2014 р. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1698-18> (дата звернення: 20.10.2019).
27. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень: Закон України від 22.11.2018 р. № 2617-VIII (набирає чинності з 01.01.2020 р., крім п. 2 розділу II, який набрав чинності з 24.04.2019 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2617-19> (дата звернення: 20.10.2019).